

IMLO MUAMMOLARI VA YECHIM

Xidirova Iroda Xolmurzayevna

TerDU o'qituvchisi

xidirovai@tersu.uz

Dobilova Mohinur Asqar qizi

TerDU talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7758759>

Annotatsiya. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi, imlo, imloviy savodxonlik, uni ifodalashda yuzaga kelayotgan muammolar va uni bartaraf erish yo'llari haqida malumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: Lotin yozuvi, imlo, harf, o'zgarish, islohot, qonun, loyiha, yechim.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПИСАНИЯ И РЕШЕНИЯ

Аннотация. Приведены узбекский алфавит на основе латиницы, орфографическая, орфографическая грамотность, проблемы, возникающие при его выражении, и пути их решения.

Ключевые слова: латиница, орфография, буква, изменение, реформа, закон, проект, решение.

SPELLING PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. The Uzbek alphabet based on the Latin script, spelling, orthographic literacy, problems arising in its expression and ways to overcome it are given.

Key words: Latin script, spelling, letter, change, reform, law, project, solution.

Hozirgi kunda foydalanayotgan yozuvimizning tarixiga nazar tashlar ekanmiz, u qanchalik qadimiy o'tmishga ega ekanligini bilishimiz mumkin. Dunyodagi barcha mamlakatlarning nafaqat tili, balki yozuvi ham turlicha. Misol uchun rivojlangan davlatlarning ko'pchilik qismi lotin yozuvidan foydalanishadi, yana ko'pgina mamlakatlar arab va kirill alifbolarini ham birdek ishtatishadi.

Shuningdek, bizning mamlakatimiz ham shu kungacha birgina yozuvdan emas, balki turli yozuvlaridan foydalanishgan. Yozuvning paydo bo'lish tarixi va hozirgi kunda foylanayotgan ko'rinishga kelguncha ancha yillarni o'z ichiga oladi. Binobarin o'tgan asrning o'zida atigi 64 yil ichida alifbomiz 3 marta o'zgardi. Biz shu vaqtgacha keltirilgan manbalarga asoslanib yozuv tarixini shartli ravishda 4 davrga bo'lishimiz mumkin. Bular quyidagilar:

1. XII asrdan 1929-yilgacha – arab alifbosiga asoslangan yozuv.
2. 1929-yildan 1940-yilgacha – lotin alifbosiga asoslangan yozuv.
3. 1940-yildan 1993-yilgacha rus yozuvi, krill alifbosiga asoslangan yozuvi.
4. 1993-yildan hozirgi davrgacha esa lotin alifbosiga asoslangan yozuv amalda qo'llanmoqda.

Yuqorida sanab o'tgan ayrim yozuvlardan endilikda foydalanayotgan bo'lmasak-da, bizdan tashqari o'nlab mamlakatlarning milliy yozuvi sifatida keng qo'llanib kelinmoqda. Jumladan, arab yozuvini oladigan bo'lsak, bugungi kunda 660 million odam bu yozuvdan foydalanishadi. Bu yozuv o'ngdan chapga yozib, o'qiladigan yozuvlar sirasiga kiradi.

Hozirgi kunga kelib dunyo bo'yicha eng ko'p qo'llanadigan yozuv bu lotin alifbosi hisoblanadi. Ma'lumki, lotin alifbosi Rimda paydo bo'lib, hozirgi kunda ko'plab davlatlar shu

alifbodan keng foydalanishmoqda. Bu davlatlar sirasiga biz ham kiramiz va hozirda lotin alifbosidan foydalanmoqdamiz. Statistik ma'lumotlarga e'tibor beradigan bo'lsak, lotin yozuvidan dunyo aholisining 70 foizi foydalanishi qayd etilganiga ko'zimiz tushadi.

O'zbek yozuvining XX asr tarixiga nazar tashlar ekanmiz, murakkab jarayonlarga to'la ekanligini kuzatishimiz mumkin. Yuqorida aytib o'tgan yozuvning 3 marta isloh qilinishi ham xuddi shu davrni o'z ichiga oladi. Biroq jahon xalqlarining yozuv tarixiga nazar tashlasak, bunday hodisa kamdan kam uchraydi.

Hozirgi kunga kelib lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidan foydalanish zamonaviy ilm-fan va elektron uskunalaridan foydalanishda biroz qiyinchiliklar keltirib chiqarmoqda. Foydalanuvchilarga qulaylik yaratish maqsadida alifboga o'zgartirish kiritish amalga oshirilmoqda. Yangi dasturning ishga tushishi va lotin yozuviga asoslangan alifboni isloh qilish aynan qaysi harflar va nima uchun degan savollar berilishi tabiiy. Hozirgi vaqtga qadar ham barcha lotin, krill yozuvi foydalanuvchilari o'z fikrlarini bildirishmoqda.

Qaysi harflarni o'zgartirmoqchimiz va nima uchun?

"O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi"gi Qonuniga o'zgartirishlar kiritish haqida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni loyihasi e'lon qilindi. Unda bir necha harflarga o'zgartirishlar kiritish taklif qilinmoqda. Qonunga ko'ralotin yozuviga asoslangan 28 harf va 1 ta harflar birikmasidan iborat o'zbek alifbosi joriy etilishi ko'zda tutulgan edi.

Bu qonunga ko'ra harflarni quyidagicha o'zgartirish taklif qilinyapti, ya'ni yangi alifboda o', g' harflari, shuningdek, sh, ch qo'sharflarini quyidagicha o'zgartirish taklif etilgan:

G', g' – Ğ, ğ

O', o' – Ō, ō

Sh, sh – Ş, ş

Ch, ch – Ç ç

Bu loyiha 2021-yil 31-martgacha muhakamaga berilgan va muhokama muddati 2021-yil 1-noyabrga qadar uzaytirilgan edi. Davlat idoralari, korxona va tashkilotlarda ommalashtirish esa bosqichma-bosqich deyilib, oxirgi muddat sifatida 2023-yil 1-yanvardan etiboran deb belgilangan edi.

Loyihaning ishlab chiqilishi va uni ommaga taklif qilishning maqsadi ancha qulayliklarga ega bo'lishi bilan belgilanadi. Alifboning o'zgarishi bo'yicha olimlar, internet foydalanuvchilari, kitobxonlar ham o'z fikrlarini bildirishmoqda. Omma fikriga e'tibor beradigan bo'lsak, ular turli savollarni berishmoqda: bu harflarni turklardan o'zlashtiramizmi yoki endi savodsiz bo'lib qolamizmi degan savol ko'p takrorlanganini eshitishimiz mumkin.

Bu savollarning berilishi o'rinsiz, albatta. Chunki bir davlat foydalanayotgan harflar faqat shu davlatgagina tegishli bo'lmay, yuqorida berilgan harflarni faqat Turkiya ishlatmay, boshqa ko'plab davlatlar grafikasida ishlatiladi. Misol uchun:

"Ç" belgisi ilk bor eski ispan yozuvida ishlatilgan va XVIII asrgacha foydalanishgan. Turkiya bu harfni 1929-yilda yangi yozuvga, ya'ni arab yozuvidan lotin yozuviga o'tayotganda o'zlashtirgan.

"Ş" belgisi ilk bor 1860-yilda Ruminiya yozuvida ishlatilgan.

Bundan chiqdi bu harflar faqat turklargagina tegishli emas degan fikrni ilgari surishimiz to'g'ri bo'ladi. Filologiya fanlari doktori Qozoqboy Yo'ldoshevning fikricha, "Bu imloga

o'zgartirish kiritilishi bilan O'zbekiston turkiy xalqlarga yaqinlashadi, o'qidan chiqib ketgan tarixini qayta tiklaydi". Professor Baxtiyor Mengliyevning fikricha esa, "Inson hamma davrlarda ham imlosi ustida ishlab, uni yangilab turgan ekan, bu yangilikdan cho'chimaslik kerak".

Mavjud harflarning faqat 4 tasigina o'zgartiriladi, bu bilan savodsizlik darajasi oshishi puch va assosiz. Lotin yozuvida o'qiy oladigan odam xotirasi yaxshi bo'lsa, to'rtta harfni bemalol yodlab qola oladi, agar lotin yozuvini bilmaydigan kishi bo'lsa, harf o'rganishni boshidan boshlashi mumkin.

Lotin yozuviga kiritilayotgan o'zgarishlarning asosiy sababi bugungi kunda ommalashgan elektron tizim bilan bog'liq. Kompyuterga kiritilayotgan har bir ma'lumot yozuvchidan ancha vaqt talab qilsa, shuning yaxshigina qismi aynan harfiy birikmalarni yozishni talab etadi.

Bu esa nafaqat vaqtning behudaga sarf bo'lishini, balki ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lgan yoshlarning lotin yozuvini buzib ifodalashiga sabab bo'lmoqda. Bugunda yoshlar "sh"ning o'rniga "w", "ch"ning o'rniga "4", "o"ning o'rniga "o", "u" yoki "6" ishlatishayotganliklari achinarli hol, albatta. Bu xatoliklarning tagida ikki maqsad yotadi: 1-qisqa va tez yozish, 2-kompyuter o'qishi uchun bir katakda bitta harf yozish.

Biz ushbu loyihaga ng harfiy birikmasini ham yagona harfga aylantirish, ya'ni ñ shaklida qabul qilishni tashlif etmoqchimiz. Shunda tanga – badanga (tan+ga), tanga – chaqaga (ta+ña) kabi o'qilishi bir xil, ma'nosi har xil so'zlarni kontekssiz ham farqlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Hozirgi kunda yoshi katta insonlarning aksariyati krill yozuvidan foydalanishadi. Lekin hozirgi yosh avlod lotin yozuvini o'rganib kelishmoqda va bu ko'pchilikni tashkil qiladi. Agar biz yangi yozuvga o'tsak-u lekin kompyuter klaviaturalarida bu harflar yoq degan savol tug'ilishi tabiiy. Bunga ham o'z o'rnida javob berildi. Agar qonun to'liq qabul qilinsa, barcha operatsion tizimlar uchun raskladkalar ishlab chiqiladi.

Yangi yozuvning amalga tatbiq qilinishi haqida tilshunoslarimiz olib borgan tajriba-kuzatuvlarga ko'ra yangi lotin alifbosida terilgan matn amaldagi alifboda yozilgan matndan 5 foiz, kirill alifbosida yozilgan matnga qaraganda 20 foizigacha qisqa bo'lar ekan. Buning foydali tomoni katta vaqt va qog'oz tejankorligiga sabab bo'ladi.

Yangi turdagi biometrik pasport olish yoki yangicha turdagi haydovchilik guvohnomasini olish jarayonida kiritilishi kerak bo'lgan imlo amaliyotga tatbiq etilib ketilaveradi, kitoblar ham o'quvchi doirasi hisobga olingan holda bosqichma-bosqich lotinlashib boraveradi.

Bu esa uning manaviy qimmatiga hech ham ta'sir qilmaydi, negaki hozir ham oramizda kirilcha yozilgan kitoblarni o'quvchilar topilganidek, yangi imlo bilan bosilajak kitoblar ham tez kitobxonini topishiga ishonamiz.

Nima bo'lganda ham yozuvimiz tarixini unutmasligimiz va kelajakka qarab olg'a qadam bosgan holda imlomizni qayta isloh qilishimiz, har davrlarda ham muhim manbalarni tashuvchi bitiklardagi yozuvga ahamiyat berishimiz, uni ajdoddan-avlodga bus-butun olib o'tishimiz zarur.

REFERENCES

1. Abdullayev Y. Hamrohimi. Yangi alifbo va imlodan qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 1995.
2. Eshonqulova A., Qo'ziyoyeva L. O'zbek tilining imlo lug'ati. – T.: Ilm-ziyo-zakovat, 2020. – 304 b.
3. Ismoilov A., Raupova L. Yangi o'zbek alifbosi. – T., 2003.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. – T.: Universitet, 1999.
5. Xidirova I., Xidirova N. Gender Characteristics of Family Speech Speech (On the Example of the Uzbek Family) //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2021. – T. 1. – №. 2. – C. 196-199.
6. Raxmonjonova G., Xidirova I. CHORTOQ SO'ZINING KELIB CHIQISHIGA OID ILMIY QARASHLAR //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022. – T. 2. – №. 11. – C. 188-189.